

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 378.015.311'091.2:613.6

DOI <https://doi.org/>

Методичні втрати як складник освітніх втрат

Марія Цуркан

професор кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці, Театральна площа, 2, 58002; професор кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою комунального закладу «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», доктор педагогічних наук, професор, м. Чернівці, вул. Івана Франка, 20, 58000, maria-ts77@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2866-1743>

Оксана Венгринюк

старший викладач кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою комунального закладу «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», м. Чернівці, вул. Івана Франка, 20, 58000, estetmetod@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7815-5163>

Ольга Настенко

PhD доктор філософії (філологія), заступник директора з науково-методичної роботи, учитель української мови та літератури, спеціаліст вищої категорії. Чернівецький ліцей № 12 «Ювілейний» ЧМР, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 1, 58002, olganastenko@chern12.ukr.education, <https://orcid.org/0000-0001-8381-9078>

Прийнято: 10.02.2025 | Опубліковано: 21.02.2025

Анотація. У статті описано проблему освітніх втрат, які з'явилися та поглибилися у зв'язку з порушенням освітнього процесу через пандемію КОВІД-19 та повномасштабне російське вторгнення в Україну. Проаналізовано окремі дослідження щодо вищезазначеної проблеми, зокрема звернено увагу на різновиди втрат, розуміння їх змісту та способів надолуження. Виокремлено методичні втрати, які, на думку авторів, є ключовими, оскільки саме педагог сьогодні в центрі освітніх втрат, адже саме він діагностує їх, обирає способи надолуження, визначає результати учнів після здійсненої роботи щодо подолання тих чи тих втрат. Зауважено, що втрати в освітньому процесі, зокрема методичні, пов'язані зі зміною форми здобуття освіти, переведення закладів з очного на дистанційне та змішане навчання, нестабільні умови організації освітнього процесу (повітряні тривоги, вимкнення електроенергії, перебої в роботі Інтернету), негативно вплинули на результати професійної діяльності вчителів. Запропоновано такі види методичних втрат (1. Втрати, пов'язані з особистістю педагога, зокрема його професійним вигоранням, зниженою мотивацією, втраченою психолого-емоційною рівновагою. 2. Втрати, пов'язані з фаховим рівнем педагога та якістю здійснення ним професійної діяльності) і групи за компетентностями (1. Професійні компетентності, які були сформовані у педагогів, але внаслідок певних причин (COVID-19, воєнний стан) їх рівень знизився чи майже втратився. 2. Професійні компетентності, якими педагоги мали б оволодіти на певному етапі професійної діяльності, однак унаслідок вищезгаданих причин їх не було сформовано). Наголошено, що методичні втрати – це втрата рівня професійних компетентностей учителя (відповідно до професійного стандарту), необхідних для ефективного здійснення педагогічної діяльності та досягнення очікуваних результатів навчальної діяльності здобувачів освіти. Зазначено, надолуження методичних втрат спрямоване на вдосконалення професійних компетентностей педагога, зокрема розвиток його практичних умінь та навичок щодо 1) здійснення самоосвіти, самоорганізації,

самоактивізації, самомотивації, 2) попередження професійного вигорання через пошук балансу між роботою та відпочинком, 3) організації праці на партнерських засадах, 4) інтеграції знань із різних освітніх галузей, 5) адаптації навчальних стратегій до індивідуальних потреб здобувачів освіти тощо.

Ключові слова: освітній процес, освітні втрати, надолуження втрат, методичні втрати, професійні компетентності.

Methodological losses as a component of educational losses

Maria Tsurkan

Professor of the Department of Psychology and Philosophy Bukovyna State Medical University, m. Chernivtsi, Theater Square, 2, 58002; Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Theory of Educational Management of the communal institution "Institute of Postgraduate Pedagogical Education of Chernivtsi Region", Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, m. Chernivtsi, str. Ivana Franka, 20, 58000 maria-ts77@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2866-1743>

Oksana Vengryniuk

senior teacher of the department of pedagogy, psychology and theories of educational management of a communal institution "Institute of Postgraduate Pedagogical Education of Chernivtsi Region", m. Chernivtsi, str. Ivana Franka, 20, 58000, estetmetod@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7815-5163>

Olga Nastenکو

PhD Doctor of Philosophy (Philology), deputy director for scientific and methodological work, teacher of Ukrainian language and literature, specialist of the highest category. Chernivtsi Lyceum No. 12 "Jubilee" ChMR, m. Chernivtsi, str. Lesi Ukrainky, 1, 58002, olganastenکو@chern12.ukr.education,

<https://orcid.org/0000-0001-8381-9078>

***Annotation.** The article describes the problem of educational losses, which appeared and deepened in connection with the disruption of the educational process due to the COVID-19 pandemic and the full-scale Russian invasion of Ukraine. Separate studies on the above-mentioned problem were analyzed, in particular, attention was paid to the types of losses, understanding their content and methods of compensation. Methodological losses are singled out, which, according to the authors of the study, are key, since it is the teacher who is at the center of educational losses today, because it is he who diagnoses these losses, chooses ways to make up for them, and determines the results of students after the work done to overcome these or those losses. It was noted that losses in the educational process, in particular methodical, related to the change in the form of obtaining education, the transfer of institutions from face-to-face to distance and mixed learning, unstable conditions of the organization of the educational process (airborne alarms, power outages, interruptions in the work of the Internet), negatively affected the results of the professional activity of teachers. It is proposed to divide the losses into the following types (1. Losses related to the teacher's personality, in particular, his professional burnout, reduced motivation, lost psychological and emotional balance. 2. Losses related to the professional level of the teacher and the quality of his professional activity) and groups (1. Professional competencies that were formed in teachers, but due to certain reasons (COVID-19, martial law) their level decreased or almost disappeared. 2. Professional competencies that teachers should have mastered at a certain stage of their professional activity, but due to the aforementioned reasons, they were not formed). It is emphasized that methodological losses are the loss of the level of professional competences of the teacher (in accordance with the professional standard), necessary for the effective implementation of pedagogical activities and the achievement of the expected results of the educational activities of the students of education. It is noted that making up for methodical losses is aimed at improving the*

teacher's professional competences, in particular the development of his practical abilities and skills regarding 1) self-education, self-organization, self-activation, self-motivation, 2) prevention of professional burnout through the search for a balance between work and rest, 3) organization of work on a partnership basis, 4) integration of knowledge from various educational fields, 5) adaptation of educational strategies to the individual needs of students, etc.

Keywords: *educational process, educational losses, recovery of losses, methodical losses, professional competences.*

Постановка проблеми. Питання освітніх втрат та освітніх розривів / прогалин, які з'явилися та поглибились у зв'язку з порушенням освітнього процесу через пандемію КОВІД-19 та повномасштабне російське вторгнення в Україну, залишається надзвичайно актуальним сьогодні й таким, що потребує постійного оперативного реагування і відповідно систематичного й системного вивчення та розроблення стратегій їх подолання з метою підтримки всіх учасників освітнього процесу й досягнення ними очікуваних результатів у конкретних видах діяльності (навчальній, професійній).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітні втрати стали предметом вивчення у працях Бичко Г., Головка М., Дмитрук В., Краснюк І., Локшиної О., Мороза П., Половенко О., Терещенка, В. Топузова О., Шелестової Л., Яцейко В. та інших. Зокрема, Мороз О. вважає, що «під освітніми втратами треба розуміти будь-які прогалини в результатах навчання здобувача / здобувачів освіти порівняно з очікуваними результатами, зазначеними в навчальних програмах/освітніх стандартах» [1, с. 174–175], суголосною є думка інших дослідників, які зауважують, що «у практико орієнтованій площині доцільно визначати освітні втрати як прогалини в набутих знаннях, сформованих уміннях і навичках, які виникають в учнівства під час освітнього процесу у порівнянні зі стандартами освіти та очікуваними результатами навчальних здобутків» [2, с.23]. В Енциклопедії освіти потрактовано, що «освітні втрати як дидактична проблема

має бути усвідомлена з позицій прийняття ситуації, коли через низку об'єктивних і суб'єктивних причин унеможлиблюється повноцінне дотримання певних принципів навчання: принципу систематичності й послідовності навчання, принципу доступності навчання, принципу міцності засвоєння знань, умінь і навичок [3]. Що ж до надолуження згаданих втрат, то дослідники зауважують, що «провідну роль у подоланні освітніх втрат та розвитку в здобувачів загальної середньої освіти ключових компетентностей, важливих для життя в сучасному світі, будуть відігравати онлайн-платформи для діагностики та сучасні цифрові освітні ресурси нового покоління, що реалізують особистісно орієнтований підхід та адаптують освітні програми відповідно до потреб конкретного учня» [4, с. 29]. Також фахівці звертають увагу те, що «роль учителя завжди була й залишається провідною щодо забезпечення якості освіти, а в умовах сьогодення вона збільшується в рази. Ніякі новітні форми організації освітнього процесу загалом і форми організації навчання, технології, методики, методи, прийоми й засоби навчання самі по собі без здатності вчителя їх ефективно використовувати в освітньому процесі не здатні вплинути на результати навчання, зокрема й забезпечення якості освіти на кожному рівні загалом» [2, с. 21]. Дмитрук В., Половенко О., Яцейко В. зазначають, що «педагоги також потребують підтримки, розуміння конкретних шляхів викладання окремих тем. Як просто пояснити складні теми чи поняття, які аналогії провести, як «намалювати» цю картинку в уяві учнів, щоби вони зрозуміли й запам'ятали матеріал. Педагогу складно придумувати велосипед щодня у своєму класі. І було би чудово, якби була така допоміжна література для наших учителів. Вона однозначно мала би попит. Усе це можливо, адже кожен педагогічний працівник закладу загальної середньої освіти зобов'язаний підвищувати свій професійний рівень та педагогічну майстерність, підвищувати кваліфікацію, тобто опановувати нові та вдосконалювати раніше набуті компетентності в межах своєї професійної діяльності або галузі знань» [5, с. 49–50]. Отже, сьогодні педагог у центрі освітніх втрат, оскільки саме він діагностує

ці втрати, обирає способи їх надолуження, визначає результати учнів після здійсненої роботи щодо подолання тих чи тих втрат.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В усіх проаналізованих наукових розвідках досі окремо не було звернено уваги на методичні втрати, які, на нашу думку, потребують детального вивчення та розроблення рекомендацій щодо їх подолання, оскільки саме ці втрати є відображенням необхідних для вчителя додаткових знань, умінь та навичок. Вважаємо, що виокремлення методичних втрат як складника освітніх, зокрема їх видів і груп, сприятиме конкретизації фахових проблем учителів, які з'явилися у зв'язку з вищезгаданою ситуацією в нашій державі, а також забезпечить чітке розуміння того, на які аспекти методичної роботи педагога варто зробити акценти під час проходження ними курсів підвищення кваліфікації.

Мета нашого дослідження – з'ясувати зміст поняття «методичні втрати», описати інструменти їх виявлення та способи надолуження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійний розвиток педагогів, зокрема його трансформація в умовах війни та післявоєнного періоду, – основний напрям сучасного освітнього процесу, спрямований на забезпечення стійкості його учасників (педагогів та учнів), навчання і виховання молодого покоління, стабілізації українського суспільства, відновлення держави. «Освітні втрати — це реалії, з якими доводиться змиритися мало не кожному українському вчителю. І, звісно, не просто змиритися, а шукати способи виправити ситуацію на краще» [6]. На нашу думку, сьогодні педагог потребує особливої підтримки з боку освітніх інституцій різних рівнів, оскільки зафіксовані втрати безпосередньо пов'язані з процесом здійснення вчителем професійної діяльності, а відтак уже й навчальних досягнень учнів. Адже, як зазначає Т. Сорочан, «новим баченням смислу професійної діяльності і професійного розвитку педагогів у період завершення війни та відновлення країни є освіта для миру. Це також і новий контекст оновлення змісту і технологій післядипломної освіти. На перший план виходить розвиток

компетентностей і формування м'яких навичок, які забезпечують здатність педагогів працювати в умовах руйнації і поновлення інфраструктури, зміни контингенту здобувачів освіти і складу педагогічних колективів, нової субкультури громади, яка уособлює різні погляди на події війни і зміну стосунків між мешканцями. Можна стверджувати, що певний період до завершення війни і повоєнного відновлення освіта буде функціонувати в умовах подолання освітніх розривів і втрат» [7, с. 5] Задля того, щоб з'ясувати, які саме методичні втрати потрібно надолужувати, насамперед необхідно розмежувати зміст ключових термінів окресленого дослідження.

У науковому просторі України побутують часто як взаємозамінні поняття «освітні втрати» / «навчальні втрати» / «втрати в навчанні» / «освітні прогалини» / «прогалини в навчанні» / «освітні розриви» / «розриви в навчальних досягненнях» тощо. Узагальнивши запропоновані визначення, вважаємо, що *втрати* – це різниця між тим, чого міг би досягти конкретний учасник освітнього процесу, і тим, чого він досяг; *розриви* / *прогалини* – значна та стійка різниця в досягненнях різних груп / категорій учасників освітнього процесу.

Також важливим є виокремлення різновидів (компонентів) втрат, як-от: 1) Бичко Г. і Терещенко В. зазначають, що «у широкому сенсі освітні втрати означають втрату можливостей для всебічного розвитку учнів – інтелектуального, соціального, емоційного, психологічного тощо. Відповідно видається доцільним у межах родового поняття «освітні втрати» умовно виділити три взаємопов'язані компоненти: – навчальні втрати (у розумінні втрати знань, умінь, навичок, ставлень тощо), – виховні втрати та – зниження темпу розвитку особистості» [8, с.7]. Науково-педагогічні працівники Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, досліджуючи освітні втрати, виокремили 5 видів (компонентів) освітніх втрат: – навчальні (Унгурян І.), – виховні (Венгринюк О.), – психологічні (Ляковська А.-Х., Драпака А.), – управлінські (Поляк О.) та – методичні (Цуркан М., Венгринюк О.) [17].

Тому вкотре звертаємо увагу на проблему освітніх втрат, а саме методичних втрат педагогів щодо організації їх професійної діяльності у викладанні навчальних предметів, здійсненні виховної роботи, управлінні освітою та забезпеченні психосоціального розвитку вчителів і учнів. Втрати в освітньому процесі, зокрема методичні, пов'язані зі зміною форми здобуття освіти, переведення закладів з очного на дистанційне та змішане навчання, нестабільні умови організації освітнього процесу (повітряні тривоги, вимкнення електроенергії, перебої в роботі Інтернету), негативно вплинули на результати професійної діяльності вчителів.

На нашу думку, методичні втрати стали однією з вагомих причин освітніх втрат (навчальних, психологічних, управлінських і виховних), адже здійснення освітнього процесу залежить від особистості педагога, рівня його професійної компетентності.

Узявши до уваги результати окремих досліджень (1. Міжнародне дослідження якості освіти PISA (Program for International Student Assessment) – 2022 «Досягнення 15-річного українського учнівства в предметних галузях PISA», 03 – 26 жовтня 2022 р.; 2. Державна служба якості освіти України «Освіта під час війни: презентація результатів дослідження, грудень 2022 – січень 2023 рр.; 3. Комітет Верховної Ради з питань освіти, науки та інновацій «Освітні втрати й освітні розриви на рівні загальної середньої освіти: вимірювання та механізми подолання», травень 2023 р.; 4. Державна служба якості освіти України та Державна освітня установа «Навчально-методичний центр з питань якості освіти» «Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни», грудень 2023 – січень 2024 рр.; 5. Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кафедра педагогіки, психології та теорії управління освітою «Освітні втрати», березень – жовтень 2024 р. та ін.) дійшли висновку про те, що поза увагою залишилися дослідження щодо методичних втрат, методичної роботи та методичної підтримки педагогічних працівників. Загальновідомо, що

якість і результати освітнього процесу залежать від особистих якостей учителя; його теоретичної підготовки; педагогічної та методичної майстерності.

Задля підвищення фахового рівня педагогічних кадрів у закладах освіти здійснюють систематичну методичну роботу, спрямовану на вдосконалення професійної діяльності вчителів. Ефективна методична робота забезпечує збагачення членів педагогічного колективу фаховими знахідками, що уможлиблює процес формування і розвитку їхніх професійних компетентностей; удосконалення педагогічної майстерності через опрацювання нормативних документів; вивчення й поширення передового педагогічного досвіду; активну участь у різноманітних видах та формах роботи; упровадження креативного діяльнісного підходу.

Здійснене нами дослідження методичних втрат стало підґрунтям для виокремлення таких їх видів:

1. Втрати, пов'язані з особистістю педагога, зокрема його професійним вигоранням, зниженою мотивацією, втраченою психолого-емоційною рівновагою.

2. Втрати, пов'язані з фаховим рівнем педагога та якістю здійснення ним професійної діяльності.

З метою проведення діагностування та надолуження вищезазначених видів методичних втрат також розглядаємо їх у контексті професійних компетентностей педагогів (відповідно до вимог профстандарту [9]) і поділяємо на дві групи:

1. Професійні компетентності, які були сформовані у педагогів, але внаслідок певних причин (COVID-19, воєнний стан) їх рівень знизився чи майже втратився.

2. Професійні компетентності, якими педагоги мали б оволодіти на певному етапі професійної діяльності, однак унаслідок вищезгаданих причин їх не було сформовано (набуто).

Тому, діагностуючи рівень методичних втрат через проведення анкетування педагогів, моніторинг їхніх знань та вмінь, вивчення потреб і запитів, аналіз конкретних педагогічних ситуацій, беремо до уваги інформацію про втрачені або несформовані професійні компетентності.

Надолуження методичних втрат спрямоване на вдосконалення професійних компетентностей педагога, зокрема розвиток його практичних умінь та навичок щодо 1) здійснення самоосвіти, самоорганізації, самоактивізації, самомотивації, 2) попередження професійного вигорання через пошук балансу між роботою та відпочинком, 3) організації праці на партнерських засадах, 4) інтеграції знань із різних освітніх галузей, 5) адаптації навчальних стратегій до індивідуальних потреб здобувачів освіти тощо.

Також важливим компонентом професійного розвитку педагога, зокрема методичної підготовки, є формування в нього «м'яких навичок» (здатності педагога ефективно комунікувати, критично і креативно мислити, гнучко та контекстно діяти, успішно прогнозувати, спільно й результативно досягати, швидко адаптуватися, правильно структурувати та розподіляти, вміло керувати емоціями), які в поєднанні з «жорсткими / твердими / спеціальними» вміннями сприятимуть подоланню освітніх втрат, зокрема методичних.

Висновки. Отже, вважаємо, що *методичні втрати – це втрата рівня професійних компетентностей учителя (відповідно до професійного стандарту), необхідних для ефективного здійснення педагогічної діяльності та досягнення очікуваних результатів здобувачів освіти.* Подальшого дослідження потребує аналіз втрат у розрізі кожної професійної компетентності вчителя, зокрема визначення конкретних проблем і способів їх розв'язання.

Список використаних джерел

1. Мороз П. Освітні втрати в Україні: аналіз викликів та шляхи їх компенсації. Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2023:

горизонти інновацій: зб. матеріалів VII Міжнародної наукової конференції (Київ, 25 травня 2023 р.). 2023. С. 174–177. Крок. [https://lib. iitta.gov.ua/736452/](https://lib.iitta.gov.ua/736452/)

2. Діагностика та компенсація освітніх втрат у загальній середній освіті України : методичні рекомендації / кол. автор.; за загальною редакцією О. М. Топузова; укл. М. В. Головка. [Електронне видання]. Київ : Педагогічна думка, 2023. 187 с.

3. Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України; [гол. ред. В. Г. Кремень; заст. гол. ред. В. Луговий, О. Топузов; відп. наук. секр. С. Сисоєва; редкол.: О. Ляшенко, С. Максименко, Н. Ничкало, П. Саух, Л. Березівська, І. Бех, В. Биков, М. Гальченко, В. Засенко, С. Калашнікова, М. Кириченко, Л. Лук'янова, В. Панок, В. Радкевич, О. Савченко, М. Слюсаревський, О. Сухомлинська]: 2-ге вид, допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.

4. Головка М., Науменко, С. Результати PISA-2022 в Україні: актуальні проблеми загальної середньої освіти та шляхи їх розв'язання. Український педагогічний журнал, 2. 2024. С. 20–34.

5. Дмитрук В., Половенко О., Яцейко В. Освітні втрати та навчальні розриви: сутність, причини, наслідки та шляхи їх подолання: методичні рекомендації. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2024. 56 с.

6. Освітні втрати обертаємо на освітні знахідки: успішні стратегії вчителя. 2024. <https://osvitoria.media/experience/osvitni-vtraty-obertayemo-na-osvitni-znahidky-uspishni-strategiyi-vchytelya/>

7. Сорочан Т. Про дослідження проблеми трансформації професійного розвитку педагогічних і науково-педагогічних працівників в умовах відкритого університету післядипломної освіти: за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії Національної академії педагогічних наук України, 21 груд. 2023 р. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. № 5(2). С. 1–6. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5235>

8. Бичко, Г., & Терещенко, В. Навчальні втрати: сутність, причини, наслідки та шляхи подолання. Український центр оцінювання якості освіти. 2023. https://testportal.gov.ua//wp-content/uploads/2023/04/Learning-losses_Ukraine.pdf
9. Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: наказ Міністерства освіти і науки України від 29.08.2024 № 1225.
10. Красюк І. Освітні втрати та шляхи їх подолання в умовах воєнного стану / І. Красюк // Науково-методична організація процесу підготовки фахівців в системі художньо-педагогічної освіти: досвід, перспективи : тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 15 травня 2024 р.). / упоряд. Я. Твердохлібова, О. Спасскова. Одеса: Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2024. С. 48-52.
11. Шелестова, Л. Навчальні втрати учнів в умовах війни: сутність, діагностика та шляхи подолання. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи, 1 (30). 2023. С. 62-72.
12. Топузов О., Головка М., Локшина О. Освітні втрати в період воєнного стану: проблеми діагностики та компенсації / О. Топузов, М. Головка, О. Локшина. Український педагогічний журнал. 2023. № 1. С. 5–13.
13. Вимірювання та компенсація освітніх втрат дітей на рівні громади й закладу освіти. Освітній омбудсмен. URL: <http://surl.li/gdsht>
14. Рекомендації щодо організації програм з надолуження освітніх втрат. МОН, ЮНІСЕФ, 2023. URL: <http://surl.li/jtmdv>
15. Малихін О., Арістова Н., Алексеєва С. Індивідуалізація навчання як засіб компенсації освітніх втрат учнів закладів загальної середньої освіти в умовах воєнного стану та повоєнний час: методичні рекомендації. Київ. Інститут педагогіки НАПН України. 2023. 59 с.
16. Про затвердження Рекомендацій слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій «Освітні втрати й освітні розриви на

рівні загальної середньої освіти: вимірювання та механізми подолання». 07.06. 2023. <https://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/38605.pdf>

17. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах освіти Чернівецької області у 2024/2025 н.р.: інформаційно-методичний збірник / редколегія: Куриш Н., Богачик Т., Голєва А. Чернівці : Технодрук, 2024. 352 с.

18. Методичні рекомендації для підвищення кваліфікації керівників і педагогічних працівників з питань ефективних механізмів виявлення та подолання освітніх втрат / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; за заг. ред. Т. Сорочан. Київ : ДЗВО «УМО», 2024. 44 с.